

Correlats de risc i explicació criminològica

Santiago Redondo Illescas
Marian Martínez García

PID_00195749

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció.....	5
Objectius.....	6
1. Preponderància violenta dels homes.....	7
2. Factors i experiències de risc.....	10
2.1. La socialització sexual i els seus riscos	10
2.2. L'inici en l'agressió sexual	12
2.3. Infractors sexuals juvenils	13
2.4. Correlats etiològics i de manteniment de l'agressió sexual	15
3. Anàlisi funcional de l'agressió sexual.....	17
4. Tipologies delictives.....	20
4.1. Violadors	20
4.2. Especialització o versatilitat delictiva dels agressors sexuals?	22
4.3. Agressors sexuals i delinqüents no sexuals	23
4.4. Abusadors sexuals o pedòfils?	23
5. Model integrador de Marshall i Barbaree.....	27
6. Predicció de la reincidència sexual.....	30
Exercicis d'autoavaluació.....	35
Solucionari.....	36
Bibliografia.....	37

Introducció

Aquest mòdul s'adreça, en primer terme, a l'estudi dels diferents **factors de risc** que des d'una perspectiva científica s'han mostrat vinculats al desenvolupament de la conducta sexual desviada, com el gènere, l'edat, les característiques personals, l'entorn social, etc.

Així mateix, es presentarà l'eina de l'**anàlisi funcional de la conducta** que és útil per a identificar els antecedents i les conseqüències probables de les conductes delictives, que poden haver contribuït al seu inici o, més freqüentment, al seu manteniment.

S'aprofundirà en les **característiques diferencials** d'alguns agressors sexuals que són prou específiques per a permetre el desenvolupament de diferents tipologies. En aquest mateix sentit s'estableix una comparació entre les característiques que mostren els pedòfils i els abusadors de menors, la qual cosa permet establir els punts de similitud entre ells i els elements clarament diferenciadors.

En aquest mòdul també es presenta el **model explicatiu** més acceptat sobre l'etiologia i el manteniment de les conductes sexuals desviades i infractores, que realça i combina tant elements biològics com psicològics i socials.

Finalment s'aborden els aspectes més rellevants relacionats amb la **reincidència sexual**, i es dedica una atenció especial a la seva predicció i s'aporten diverses dades procedents d'estudis recents.

Objectius

Aquest segon mòdul s'adreça a les finalitats següents:

- 1.** Descriure els elements associats al sexe i el gènere de les persones, que confereixen més risc d'agressió i violència als homes.
- 2.** Presentar els factors de risc principals que poden truncar una socialització sexual normalitzada i fer més probables l'inici i el manteniment de conductes d'agressió sexual.
- 3.** Especificar la tècnica psicològica de l'**anàlisi funcional de la conducta** com a eina útil per a comprendre millor la relació dels delictes sexuals amb els estímuls i antecedents que els precedeixen i amb les conseqüències gratificants que els segueixen.
- 4.** Detallar les tipologies principals d'agressors sexuals, que permeten classificar-los en funció d'algunes de les seves característiques més rellevants.
- 5.** Conèixer el model teòric sobre l'agressió de Marshall i Barbaree, que integra diferents elements biològics, psicològics i socials.
- 6.** Descriure els predictors principals de la reincidència sexual.

1. Preponderància violenta dels homes

Com s'ha posat en relleu en el mòdul 1, els delictes sexuals en conjunt, i particularment els que impliquen l'ús de força i de violència, tal com passa en les agressions sexuals, tenen els homes com a autors preferents i les dones com a víctimes més freqüents (encara que no exclusives). Per aquest motiu el primer epígraf d'aquest segon mòdul, orientat a l'explicació de la delinqüència sexual, comença analitzant quins factors generals confereixen més risc d'agressió als homes que a les dones, i, específicament, poden afavorir l'ús de la violència en algunes de les seves interaccions sexuals.

Una primera consideració important que s'ha de fer, referent a la major violència exercida pels homes, té una dimensió clarament social, relacionada amb els **rols** històricament atribuïts a homes i dones. Les dones han estat tradicionalment supeditades als homes en tots els plans de la vida social, inclosos la família, l'educació, l'economia, els àmbits laborals, etc. Només molt recentment, d'unes dècades enrere fins al moment actual, les coses han canviat gradualment, i en algunes societats desenvolupades s'ha arribat a una igualtat de drets i oportunitats raonable entre dones i homes. Com a conseqüència de la **submissió ancestral** de les dones, diverses formes de violència i agressió (entre elles, l'ús de la força en les relacions sexuals) sovint es van utilitzar o tolerar per a mantenir la subordinació social de les dones (Terradas, 2002). No obstant això, l'anterior no és en absolut un estat de coses necessari i inevitable, sinó una realitat social que pot i ha de ser canviada i millorada.

La perspectiva cultural precedent no és antagònica, sinó que s'ha de fer compatible i complementària amb els coneixements més moderns de la psicologia evolucionista sobre el comportament dels éssers humans. Un primer coneixement ben establert és que els comportaments agressius, igual que altres característiques corporals o de la conducta en general, tenen en l'espècie humana un fonament evolutiu originari, havent estat seleccionats i preservats per l'evolució a causa del seu valor adaptatiu primigeni (Workman i Reader, 2008). Aquesta funcionalitat adaptativa de la nostra capacitat d'agressió dimanaria de la seva contribució rellevant a la supervivència individual, grupal i de l'espècie en conjunt, en facilitar la pròpia defensa enfront de les agressions alienes, el subministrament d'aliment, abrís i benestar, i una reproducció més reeixida (fet en què clarament s'impliquen els repertoris de conducta sexual).

En segon terme, les **anàlisis evolucionistes** sobre la manera en què els éssers humans trien les parelles sexuals han permès constatar que els homes i les dones presenten en aquest punt patrons "naturals" d'elecció bastant diferents, probablement com a resultat de la molt dispar inversió reproductiva que els uns i els altres han de fer per al propi èxit reproductiu (Boyd i Silk, 2001). Per a les dones, que poden concebre i procrear un nombre limitat de vegades

(en funció de la major restricció temporal de la fertilitat i de la gran inversió energètica i temporal que comporta cada gestació), l'èxit reproductiu resideix fonamentalment a cuidar i sostenir degudament la pròpia descendència. Per als homes, que no han de gestar i mantenen la capacitat reproductiva durant un temps més llarg, la clau biològica del seu èxit reproductor hauria estat més aviat en una àmplia i freqüent disseminació de la seva possible descendència amb diferents parelles joves i fèrtils.

Segons l'anterior, mentre que les dones mostrarien generalment un patró de selecció, com parelles amoroses i sexuals, d'homes en marges d'edat que van des d'una edat semblant a la pròpia fins a edats superiors a les seves (parelles que, en termes ancestrals tindrien més probabilitats, pels recursos materials i estatus social, de contribuir al manteniment de la prole), els homes presentarien comunament el patró contrari: tendrien a seleccionar parelles femenines més joves, en un rang d'edats que aniria des de la seva mateixa edat cap a edats inferiors (Workman i Reader, 2008). Això no constitueix, òbviament, una explicació directa dels abusos o agressions sexuals, però implica que, per al cas d'homes joves (molts delinqüents sexuals ho són), la pauta de selecció de dones més joves que ells comportaria d'entrada més risc general d'implicar-se en interaccions afectives/sexuals il·lícites.

Un altre aspecte biològic rellevant té a veure amb **les diferències neuroendocrines** entre homes i dones, que n'afecten el conjunt del comportament, i, particularment, les conductes d'interacció sexual. Com és ben conegut, la **testosterona** és una hormona típicament masculina, que té un paper central tant en la conducta sexual com en els comportaments d'agressió (Walsh, 2012). De fet, els circuits i mecanismes neuroendocrins que s'encarreguen dels comportaments sexuals i de les conductes d'agressió són pràcticament els mateixos (incloent-hi la mateixa testosterona, el nucli cerebral denominat *amígdala* i altres circuits i nuclis corticals), la qual cosa pot facilitar que en alguns casos tots dos tipus de comportament s'entremesclin. Per això és important, segons es veurà, que els homes aprenguin amb rapidesa i sòlidament, durant el procés de socialització, a discriminar i separar les dues formes de comportament, la sexual i l'agressiva.

A banda de les diferències de gènere de les quals s'ha fet esment, també incideixen àmpliament en el grau d'agressivitat i risc de violència dels homes les diferències individuals entre ells, en termes de la impulsivitat més elevada, possibles dèficits cognitius (en raonament moral, resolució cognitiva de problemes interpersonals, raonament abstracte, etc.), actituds i pensaments justificadors de les agressions i comportaments il·lícits, emotivitat desmesurada i explosiva, falta d'empatia, etc. (Redondo i Garrido, en premsa). D'altra banda, els comportaments de violència i delinqüència, igual que els valors i les creences que els emparen, es poden aprendre, especialment a partir de la imitació de models antisocials i de les gratificacions o recompenses que es poden derivar dels delictes (Walsh, 2012). Des d'aquesta perspectiva, els homes presentaran un risc més elevat de l'ús de la violència en les interaccions sexuals, o d'altres,

en la mesura en què disposin de menys repertoris de comportament lícit per a obtenir les gratificacions que busquen (materials i econòmiques, emocionals i psicològiques, sexuals, etc.).

Segons la informació que s'ha presentat en aquest apartat hi ha diferències psicobiològiques entre dones i homes que, de partida, fan que tinguin més probabilitats d'utilitzar la violència, i, també, hi ha factors de risc personals que poden incidir més en alguns homes. Malgrat això, en termes globals, les societats han reeixit molt en el control de les conductes d'agressió i violència, tant generals com sexuals, i aconseguen que la immensa majoria dels ciutadans no s'impliqui en manifestacions agressives greus que comportin un dany o menyscapte dels drets d'altres persones (Elias, 1993). Tot plegat no obsta perquè, malgrat tots els esforços socials en sentit contrari, alguns individus, generalment homes, s'impliquin en carreres criminals que comporten l'abús o l'agressió sexual d'altres persones.

2. Factors i experiències de risc

2.1. La socialització sexual i els seus riscos

Ningú no neix ni creix sabent d'una manera completa i definitiva com s'expressaran els seus desitjos sexuals i com han de transcórrer exactament les seves conductes en aquesta qüestió. Al contrari, els adolescents solen despertar a la sexualitat en la pubertat d'una manera bastant sobtada i amb una informació i educació prèvies sovint escasses. A partir d'aquest moment, recollint més informació d'altres persones –sovint d'amics tan inexperts com ells mateixos–, i sovint mitjançant experiències d'assaig i error, iniciaran una exploració gradual de la seva sexualitat i un ajust progressiu dels seus comportaments sexuals. En la immensa majoria de les persones, el procés anterior donarà lloc a una socialització sexual correcta. Això també implica que s'adquiriran les inhibicions convenientes per a evitar en el sexe qualsevol amenaça o força, i excloure radicalment les interaccions sexuals amb menors. Tanmateix, en alguns casos el procés de socialització sexual adolescent es pot veure alterat per experiències i desitjos atípics i de vegades il·lícits (Marshall i Marshall, 2002). Un resultat d'això pot ser l'inici en alguns individus de conductes d'abús sexual infantil o d'agressió sexual.

Els qui han abusat sexualment d'altres persones, o les han agredit sexualment, solen presentar problemes bàsics en diverses facetes interrelacionades (Redondo, 2002; Sigurdsson i altres, 2010): en les pròpies conductes sexuals, en la conducta social més àmplia amb altres persones, en les expressions de les seves emocions i sentiments, i en el seu pensament, que sol estar farcit de múltiples **distorsions cognitives** en relació amb la consideració de les dones, els infants i la justificació de l'ús de la violència en les interaccions socials. Tots aquests problemes s'incrementaran si, a més, un subjecte té dificultats per a establir relacions sexuals consentides i normalitzades. La falta de relacions sexuals consentides pot ser deguda al fet que un individu tingui menys competències i habilitats d'interacció social, les quals són imprescindibles per a les relacions afectives i d'intimitat amb altres persones.

D'altra banda, molts abusadors i agressors sexuals també mostren **menys empatia respecte al dany que puguin experimentar altres persones** (Rich, 2009; White, Cruise, Frick i Frick, 2009), i més ansietat davant les situacions socials. Tots aquests dèficits els poden portar a aïllar-se més socialment, en relació amb la família, els amics, la feina, etc. (Salat, 2009).

Alguns agressors poden manifestar una **forta preferència sexual per menors**. Aquestes conductes es podrien veure afavorides i justificades a partir de distorsions cognitives que interpretarien els menors com a parelles sexuals viables (Brown, 2005).

D'altra banda, quan es tracta de relacions entre adults, els processos de relació interpersonal que poden precedir l'excitació i el desig sexual per una altra persona solen ser complexos i subtils; comporten una seqüència elaborada d'interaccions visuals, gestuals, verbals i emocionals, i la successiva i recíproca elaboració cognitiva del significat que puguin tenir les reaccions i conductes de l'altre, en relació amb el seu desig i acceptació d'una relació d'intimitat o sexual. Per això són rellevants, com a **elements de risc**, les interpretacions distorsionades de les expressions i emocions dels altres, i també les possibles justificacions sobre l'ús de la força o la violència en el marc de les interaccions sexuals amb dones (Redondo, 2004). Alguns agressors sexuals poden mostrar actituds devaluadores de les dones, negar a aquestes els mateixos drets i autonomia per a prendre decisions que tindrien els homes, o justificar o disculpar l'ús de l'engany, la força i l'agressió per a assolir contactes sexuals.

També s'ha trobat que molts abusadors i agressors sexuals presenten **nivells més alts d'ansietat social, menys capacitats assertives** per a expressar els seus sentiments i desitjos, i unes **habilitats socials més limitades** per a les relacions d'intimitat. Aquests dèficits, que poden dificultar l'assoliment competent d'algunes metes personals rellevants (com serien les relacions emocionals i sexuals), poden donar pas a la utilització, per a les mateixes finalitats, de conductes desadaptatives i il·lícites.

Finalment, un factor de risc important per al desenvolupament de conductes d'abús o d'agressió sexual és el **dèficit en empatia en relació amb les víctimes**. L'empatia es refereix a la capacitat d'un individu per a identificar estats cognitius i afectius en els altres, posar-se al seu lloc, compartir els seus sentiments i pensaments i respondre a les seves demandes en coherència amb això. Encara que no es considera que els delinqüents sexuals no tinguin empatia de manera global, sí que en mancarien en relació amb les seves pròpies víctimes, mostrant dificultats per a reconèixer en elles patiment i dany (Fernández, Marshall, Lightbody i O'Sullivan, 1999; Robinson, 2005). En part, l'empatia seria una característica individual pròpia de la personalitat d'un individu i, alhora, una pauta adquirida de comportament, en funció de l'educació i les experiències que ha tingut.

En relació amb això últim, alguns estudis han trobat que individus que havien experimentat en la infància victimització sexual i exposició a pornografia infantil mostraven nivells més baixos d'empatia amb infants víctimes d'abús sexual, alhora que deien haver comès més delictes d'abús infantil. De la mateixa manera, els subjectes que havien estat víctimes infantils d'agressió fisi-

ca i sexual manifestaven menys empatia per dones en situacions d'agressió, i confessaven haver comès un nombre més alt de delictes d'agressió contra víctimes adultes.

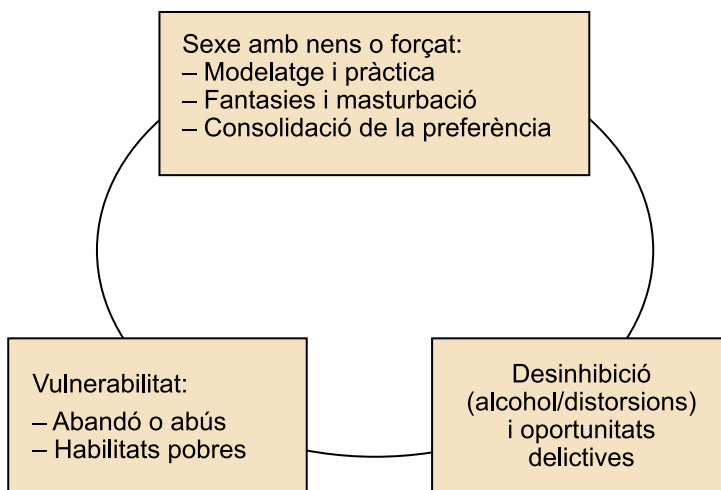
2.2. L'inici en l'agressió sexual

El procés a partir del qual s'iniciarien i desenvoluparien les conductes d'abús i agressió sexual es pot situar, comunament, en el decurs de la pubertat i adolescència, segons s'il·lustra en la figura 1 (Redondo i altres, 2012).

Durant els períodes de la pubertat i l'adolescència alguns homes podrien ser més vulnerables a adquirir conductes d'abús o agressió sexual arran d'haver patit experiències traumàtiques d'abandó familiar, rebuig afectiu o victimització sexual (Hamby, Finkelhor i Turner, 2012; Zurbriggen, Gobin i Freyd, 2010). Aquestes experiències tendrien a afavorir en els joves una autoestima baixa, dèficits de comunicació i d'habilitats de relació interpersonal, i una forta necessitat d'obtenir l'afecte d'altres persones, la qual cosa guarda relació clarament amb un risc més elevat de ser víctimes d'abusos sexuals per part d'altres joves o d'individus adults.

Tant si aquests abusos es produeixen com si no, en aquest marc de greus mancances comunicatives i afectives, és probable que aquests adolescents experimentin una hipersexualització de la seva emotivitat i conducta (inicialment per mitjà de la masturbació) com un mecanisme general de compensació i d'afrontament del seu aïllament i els seus problemes quotidians (no tan sols de les seves necessitats específicament sexuals).

Figura 1. Procés d'inici i desenvolupament de l'agressió sexual

Font: Echeburúa i Redondo (2010)

Cada vegada es farà més probable que a aquesta decidida sexualitat adolescent, tot i que encara incipient i temptativa, s'incorporin experiències d'observació de models sexuals diversos (en directe o simbòlics, mitjançant l'ús de pornografia), participació en experiències sexuals directes, i utilització de fantasies sexuals procedents de les pròpies observacions i pràctiques. I no serà im-

probable que, ateses les condicions d'aïllament i la vulnerabilitat esmentades, algunes experiències o fantasies puguin implicar situacions i conductes d'humiliació i agressió sexual, o bé incloguin la interacció sexual entre adults i menors.

Des d'una perspectiva psicològica individual, l'associació repetida entre experiències / fantasies sexuals d'abús infantil / agressió i l'excitació i plaer sexuals resultants desencadenaran un **procés de condicionament clàssic**, a partir del qual els estímuls relacionats amb abús d'infants i agressió sexual es poden convertir en estímuls condicionats de desig de situacions sexuals delictives. Així mateix, l'exposició repetida a aquests comportaments sexuals altament excitants pot contribuir a la seva acceptació i justificació graduals. Aquest seria el moment en què un jove es podria trobar prou motivat per a posar en pràctica abusos o agressions reals, semblants als que han resultat tan excitants en les fantasies sexuals prèvies.

Perquè un delictes es produeixi, ja només faria falta que es trenquessin les últimes inhibicions que encara puguin retenir el subjecte, tant internes com externes. Les **inhibicions internes** es poden superar mitjançant el consum d'alcohol o altres drogues (cosa no infreqüent en matèria d'episodis delictius sexuals), estats emocionals negatius (deprimits o iracunds) o fermes distorsions cognitives justificadores de les agressions.

Les **inhibicions o controls externs** es poden trencar en el moment en què es presenti a l'individu una oportunitat delictiva favorable (una nena o un nen desprotegits o en situació de vulnerabilitat, una dona sola i beguda, etc.). A més, els individus altament motivats per a l'abús o l'agressió sexual buscaran i promouran activament les ocasions favorables per a satisfer els seus desitjos.

2.3. Infractors sexuals juvenils

Com ja s'ha comentat, i es desenvoluparà amb més detall en la unitat següent, no és infreqüent que les activitats delictives de caire sexual s'iniciïn ja en l'adolescència i, en conseqüència, que els autors d'alguns delictes d'abús o agressió sexual siguin adolescents joves, tema sobre el qual encara hi ha poca informació científica. Recentment, Redondo i altres (2012) han fet un estudi sobre vint agressors sexuals juvenils a la Comunitat de Madrid, a partir d'informació sobre els subjectes procedent d'expedients i informes judicials, i l'aplicació de tests i qüestionaris psicològics.

Les característiques principals d'aquests infractors sexuals juvenils eren les següents (Redondo i altres, 2012):

- La majoria (60%) eren subjectes primaris, sense antecedents delictius previs.

- Un 50% estava internat per agressió sexual a una dona adulta, un 25% per agressió sexual o abusos d'una noia menor, i l'altre 25% a un noi menor (en un 40% dels casos les víctimes tenien menys de catorze anys en el moment del delicte).
- En un 70% dels delictes, l'agressor i la víctima ja es coneixien i, en conseqüència, en el 30% restant els agressors eren desconeguts per a les víctimes.
- L'edat mitjana dels joves quan van cometre el delicte sexual era de quinze anys (DT= 1 any).
- El 75% dels infractors no va emprar cap tipus d'arma per a cometre el delicte.
- Un 45% de les agressions es va cometre en parella o per un grup d'agressors.
- El 45% dels agressors havia consumit alcohol o drogues abans de cometre el delicte.

Estudi de cas

Menor de catorze anys d'edat i d'origen sud-americà, fill únic d'una família monoparental, composta per ell mateix i la seva mare. El pare va abandonar la família durant la primera infància del menor i va perdre totalment el contacte amb el seu progenitor a l'edat de sis anys. La mare emigra a Espanya quan el menor tenia onze anys, i el seu fill queda al país d'origen a càrrec de la família extensa, fins que tres anys després es produeix la reagrupació familiar. A l'arribada del jove a Espanya conviu al domicili familiar amb la seva mare i altres familiars, entre ells una cosina de nou anys d'edat, que és la víctima de l'abús sexual denunciat.

El menor experimenta en la infància la vivència traumàtica de ser víctima d'un abús sexual a l'edat de cinc anys per part d'un adolescent; aquest fet va restar ocult a la família fins que va abusar sexualment de la seva cosina menor.

El procés migratori va representar un període de crisi per al jove; quan va arribar a Espanya no es va integrar adequadament a un grup de companys de la seva edat i presentava una tendència acusada a l'aïllament social. Es tracta d'un menor introvertit, amb un dèficit important d'habilitats socials, ansietat social elevada i tendència a l'evitació i l'afrontament passiu de conflictes, que presenta una autoestima deficient i una valoració distorsionada i reduïda d'ell mateix, especialment a les àrees social i emocional. Presenta dificultats en l'autocontrol i tendeix a la satisfacció dels seus impulsos en absència de control extern.

El jove va abusar diverses vegades de la seva cosina de nou anys, sense que hi hagués violència, encara que sí emprant enganys, i el menor va arribar a fantasiar amb la idea de tenir una relació sentimental consentida amb la seva víctima, atribuint-li capacitat per a decidir sobre les relacions sexuals. L'acostament el duia a terme per mitjà de jocs amb contingut sexual que implicaven carícies i tocaments. Els abusos es produïen en els moments en què es quedava sol a casa en companyia de la víctima.

Font: Redondo i altres (2012)

Activitat

– Estudieu detingudament el cas anterior i, de moment, subratlleu els aspectes més destacats de la conducta infractora i de les seves circumstàncies.

– Una vegada finalitzat l'estudi d'aquesta unitat, l'estudiant podria considerar novament el cas anterior sota la perspectiva de les qüestions criminològiques següents: quins aspec-

tes rellevants es poden considerar factors de risc que han fet més probable la infracció quins hi ha hagut?, quins processos teòrics (deduïts de les teories generals de la criminologia, o de les explicacions específiques de l'agressió sexual presentades en aquesta mateixa unitat) podrien connectar aquests riscos amb la conducta infractora?

2.4. Correlats etiològics i de manteniment de l'agressió sexual

Són moltes les investigacions que han analitzat els correlats i factors principals que s'associen tant a l'inici (al qual ja s'ha fet referència) com a la continuïtat i persistència (Abbey, Jacques-Tiura i LeBreton, 2011; Andrade, Vincent i Saleh, 2006; Barbaree i Marshall, 2006; Becker i Johnson, 2001; Baker i altres 2003; Bereiter, 2007; Bijleveld i Hendriks, 2003; Craig, 2010; DeGue, DiLillo i Scolora, 2010; Echeburúa i Guerricaechevarría, 2000, 2006; Echeburúa i Redondo, 2010; Freeman, Dexter-Mazza i Hoffman, 2005; Hunter i altres, 2003; Poirier, 2008; Redondo i altres, 2012; Rich, 2009; Righthand i Welch, 2001; Salat, 2009; Shi i Nicol, 2007; A. Hart-Kerkhoffs, Dereleijers i altres, 2009; Van Wijk, Loeber i altres, 2005; Wolf, 2009; Woodhams, Hollin i Bull, 2008; Zankman i Bonomo, 2004).

A continuació es resumeixen aquests factors, alguns ja esmentats:

- Una proporció rellevant de delinqüents sexuals van patir en la infància abús sexual, maltractament o desatenció familiar, o bé van ser testimonis de violència en la família.
- Molts han tingut experiències sexuals més àmplies i variades que els que no han comès delictes sexuals.
- Molts infractors sexuals s'han vist exposats, a una edat primerenca, a la visualització freqüent de pornografia, que sovint inclou pornografia violenta o amb menors (Mancini, Reckdenwald i Beauregard, 2012).
- En els agressors sexuals és molt comuna la presència de múltiples distorsions cognitives i de baixa empatia, que els dificulten la interpretació i el reconeixement adequats de les emocions, els desitjos, les necessitats i les intencions d'altres persones. Aquests dèficits són més intensos i freqüents en infractors sexuals que van ser maltractats en la infància.
- Segons s'ha vist, molts agressors sexuals adults van començar les conductes infractores en l'adolescència o la joventut, la qual cosa apunta a la importància d'intervenir de manera primerenca amb els menors que ja han mostrat conductes d'abús o agressió precoces, amb l'objectiu d'impedir que aquests comportaments es consolidin.
- Els individus que han abusat o agredit sexualment algú formen un grup molt heterogeni en termes de les tipologies i característiques del delictes que hagin comès, les possibles vivències de maltractament, el coneixement i les experiències sexuals, l'ajust i el rendiment escolars, el funcio-

nament cognitiu i la salut mental (Gunby i Woodhams, White, Kadlec i Sechrist, 2006; Woodhams i Hatcher, 2010).

- Molts agressors sexuals són generalistes, és a dir, també cometen altres delictes no sexuals. Per això, molts agressors sexuals també mostren factors de risc molt semblants als delinqüents comuns, no sexuals, i els són aplicables les conclusions generals en matèria de factors de risc per al delicte (Howell, 2009; diversos autors, 2009; Redondo, Martínez i Andrés-Pueyo, 2011).
- Un nombre més elevat dels qui abusen de menors serien abusadors primaris, o “especialitzats” exclusivament en delictes d’abús sexual.
- Molts presenten dèficits en competències i habilitats socials, i en les relacions interpersonals, la qual cosa els porta sovint a un gran aïllament social.
- Una distorsió freqüent és percebre el sexe com una forma de poder i control sobre una altra persona, o com una manera d’expressar la ira i de vexar o castigar l’altra persona.
- Hi ha una associació clara entre l’experimentació de fantasies sexuals recurrents que impliquen situacions violentes o abús de nens, i els comportaments d’abús i agressió sexual.
- Com també passa en relació amb altres tipologies delictives, no és infreqüent que els infractors sexuals hagin tingut dificultats d’índole acadèmica, i també que s’hagi constatat en alguns casos deficiències neurològiques i intel·lectuals.
- Des d’una perspectiva psicopatològica, és freqüent el consum abusiu d’alcohol i altres drogues (Davis, 2010), i també diagnòstics d’impulsivitat elevada i incontinència dels impulsos, i trastorns esquizoïdes, evitatius i dependents.

3. Anàlisi funcional de l'agressió sexual

En el marc de la psicologia de l'aprenentatge, diversos autors (per exemple, Perkins, 1991; Redondo, 2008) han proposat la utilització de l'anàlisi funcional del comportament per a indagar els factors associats en cada cas concret a la infracció sexual, i formular hipòtesis sobre com s'ha adquirit i com es manté la conducta infractora, ja que els determinants de tots dos processos poden ser diferents.

Pel que fa a l'adquisició, els factors més típics solen ser incidents sexuals que impliquen la sexualització d'estímuls no sexuals, com els contextos amb infants, o l'ús de la violència en situacions sexuals. Tot i així, les experiències sexuals atípiques o problemàtiques les poden tenir moltes persones (de fet tots els homes que pateixen, com a víctimes, abús sexual en la infància o adolescència), la immensa majoria de les quals no desenvolupa una carrera delictiva sexual.

Què fa que tenir experiències infantils semblants, en uns casos doni lloc al desenvolupament d'individus que arriben a ser agressors sexuals, i en uns altres no? Segons Perkins (1991),

“Com passa amb altres conductes desitjables [...] la resposta sembla que és en una barreja complexa d'experiències inicials, les quals, en combinació amb factors d'atzar i els cercles viciosos de causa i efecte que se segueixen, empenyen l'individu cap a un flux de circumstàncies sobre les quals el subjecte no sembla tenir gaire control” (1991, pàg. 154).

En tot cas, hi podria haver certs patrons d'adquisició de pautes d'abús o agressió sexual típics per a molts delinqüents sexuals, que s'iniciarien a partir d'experiències primerenques (potser atzaroses), experimentacions posteriors amb conductes sexuals atípiques (que podrien resultar gratificants o reforçadores), i utilització futura del comportament desviat com un mecanisme habitual d'afrontament de situacions estressants o frustrants.

Per a efectuar una anàlisi funcional de l'inici o del manteniment de la conducta d'abús o agressió sexual s'han d'identificar els probables **antecedents funcionals** de les agressions (que poden consistir en hàbits, pensaments i emocions del subjecte mateix, o bé en diversos estímuls ambientals) i les **conseqüències** de reforçaments (emocionals, cognitius, socials, etc.) que segueixen a les conductes que formen l'abús o l'agressió. L'implícit psicològic d'aquest tipus d'anàlisi és que tota conducta és promoguda o facilitada pels estímuls que la precedeixen i incrementada o mantinguda per les conseqüències gratificants que la segueixen. Aquests estímuls antecedents i aquestes conseqüències posteriors han de ser explorats per a cada cas.

A continuació es recull un cas d'abús sexual juvenil, del qual s'ha elaborat una hipòtesi d'anàlisi funcional del comportament delictiu que ordena alguns dels factors que podrien haver resultat més decisius com a detonants actuals de la conducta infractora, i que en podrien condicionar el manteniment futur.

Cas per a efectuar una anàlisi funcional de la conducta infractora

Menor de disset anys d'edat que pertany a una família monoparental, vinguda des d'un país llatinoamericà a Espanya fa nou anys, composta per la progenitora i els seus dos fills, dels quals ell és el més gran. El jove no ha conegut el pare, i ha estat a càrrec de la mare i l'àvia materna durant la infància i l'adolescència. La migració es va produir quan el menor tenia vuit anys. Ha estat víctima de maltractaments físics i psicològics per part de la mare durant la infància; així mateix, quan tenia set anys, va ser víctima d'abús sexual continuat per part d'un adolescent, i també ha patit episodis puntuals d'abús per part d'un familiar més gran. Això va representar una sexualització precoç del jove i, amb el pas del temps, es va associar a una autoestima baixa, sentiments d'inadequació pel que fa al sexe, i un conflicte en el desenvolupament de la pròpia identitat sexual.

Ha presentat problemes de conducta des d'edats primerenques, utilitzant l'agressivitat per a la satisfacció immediata de necessitats i com a estratègia d'afrontament de conflictes interpersonals. Durant la preadolescència es va començar a relacionar amb altres menors en situació de fracàs escolar, en un procés de cerca d'afinitat, i va passar a formar part d'una banda llatina de caràcter violent, entorn que reforçava els seus pensaments agressius. Igualment, s'introdueix en el consum de drogues (alcohol i cànnabis, principalment), assimilant així el seu comportament al del grup de referència. D'altra banda, el menor presenta un retard mental lleuger, i també una escolarització deficient i falta d'estimulació en la infància. El seu repertori d'habilitats socials és inadequat, té problemes per a la comprensió de situacions socials complexes i és fàcilment influenciable pel grup de companys i amics. Igualment presenta una tolerància baixa a la frustració, capacitat empàtica baixa i un pensament caracteritzat per una suspicàcia elevada.

El menor ha comès dos delictes d'agressió sexual en els quals ha utilitzat una violència desproporcionada per a aconseguir l'objectiu, i també ha robat posteriorment les víctimes; això ha ocorregut en situacions de consum elevat de drogues i quan presentava un estat d'ànim disfòric.

Font: Redondo i altres (2012)

Activitat

A partir del cas presentat, formuleu una hipòtesi d'anàlisi funcional en relació amb l'etiologia i el manteniment de la infracció sexual, en una taula que inclogui a aquest efecte tres columnes: a) en la columna de l'esquerra, consigneu els possibles antecedents estimulants de les conductes infractores; b) en la columna central, els comportaments infractors en si mateixos; c) en la columna de la dreta, les conseqüències (gratificants i altres) que es deriven per al subjecte de les conductes infractores dutes a terme.

A continuació s'inclou una proposta plausible d'aquesta anàlisi funcional, que pot servir per a contrastar les respostes dels estudiants.

Anàlisi funcional del cas anterior

Antecedents	Conducta	Conseqüències
<p>Factors predisponents: Abandó patern. Absència de models masculins. Patrons educatius marcats per la convivència amb mare i àvia, caracteritzats per:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Inconsistència en estils educatius entre mare i àvia • Víctima de maltractament físic i psicològic • Estil d'afecció evitatiu <p>Retard mental lleu que li dificulta la comprensió adequada de determinades situacions socials. Víctima d'abús sexual continuat entre els set i els nou anys per part de dues figures diferents i de diferent sexe. Conflicte en la identitat sexual que genera molta suspicàcia en la interacció amb membres del seu mateix sexe donant un contingut sexual a senyals neutres. Autoestima baixa. Tolerància baixa a la frustració. Incapacitat per a demorar el reforçador. Dèficit HHSS i de resolució de problemes interpersonals. Dèficit en la capacitat per a anticipar les conseqüències probables del seu comportament. Molta influenciabilitat per part d'iguals. Inclusió en banda llatina que reforça els valors antisocials i l'estil de vida delinqüencial. Sentiments d'empatia deficitaris condicionats per posicionaments egocèntrics. Distorsions cognitives: molta suspicàcia i desconfiança i sentiments de ràbia envers la figura femenina. Justificació i ús de l'agressivitat com a estratègia d'afrontament davant conflictes interpersonals. Abandó escolar. Consum abusiu de drogues. Ús de la masturbació com a estratègia d'afrontament d'estats emocionals negatius. Procés migratori que dificulta la inserció social.</p> <p>Factors precipitants: Interns:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Expectativa de l'èxit de l'agressió derivada de la comissió d'un delictes sexual anterior després del qual no ha percebut cap conseqüència negativa. • Estat alterat de consciència per consum de drogues. • Dèficit en el control inhibitori. • Sentiments d'animadversió envers la figura femenina. <p>Externs:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Interacció amb una persona del mateix sexe que interpreta com un possible acostament de caràcter homosexual que genera un estat emocional negatiu. • Aparició d'una víctima propícia en situació de desprotecció. 	<p>Cognicions: Necessitat de venjança i expressió de còlera. Cognicions que desvaloren la dona. Aparició de justificacions. No percepció de risc.</p> <p>Conducta motora: Agressió sexual que inclou sexe oral i coit vaginal. Alt grau d'agressivitat física, excessiva per a superar la resistència de la víctima. Robatori posterior a l'agressió sexual.</p> <p>Fisiològic a: Alta activació fisiològica. Resposta sexual completa. Alta excitació i ejaculació.</p>	<p>Curt termini: Satisfacció sexual. (R) Sentiment de poder i control sobre la víctima. (R) Reforç de l'agressivitat com a estratègia de consecució d'objectius. (R) Obtenció de benefici econòmic derivat del robatori que li permet obtenir drogues. (R) Descàrrega emocional que compensa l'estat emocional negatiu previ. (R-). Reafirmació de la masculinitat. (R)</p> <p>Mitjà i llarg termini: Expectativa d'èxit després del primer assalt sexual i consolidació d'estratègies disfuncionals basades en l'agressivitat i el sexe com a manera d'afrontar problemes o estats emocionals negatius. (R) Detenció posterior. Mesura judicial de set anys d'internament. (C) Pèrdua de relacions afectives. (C-) Sentiments negatius derivats de les conseqüències observades per a si mateix i per a les víctimes (primàries i secundàries). (C)</p>

4. Tipologies delictives

Les **tipologies** són classificacions dels delinqüents atenent la seva diferenciació en algun o alguns aspectes rellevants de la seva individualitat o de la seva conducta. Encara que les tipologies de delinqüents no han resultat en general satisfactòries, poden ajudar, almenys inicialment, a comprendre millor els aspectes fonamentals del cas estudiat.

4.1. Violadors

En relació amb l'agressió sexual greu, i particularment amb agressors repetitius, la majoria de les tipologies formulades corresponen a violadors.

Una de les **més divulgades** és l'elaborada pel Centre de Tractament Bridgewater, de Massachusetts, deguda a Cohen i el seu equip (Cohen i altres, 1969, 1971), en la qual es diferenciaven **quatre grups de violadors**:

1) El **violador d'agressió desplaçada**, que no presentaria excitació sexual inicial, ja que la violació tindria per a ell el sentit d'afrontar i humiliar la víctima emprant amb freqüència el sadisme (Seto, Harris, Lalumière i Chivers, 2012) (*agressió desplaçada* significa aquí que la víctima no ha tingut cap rol directe en el desencadenament de l'agressió).

2) El **violador compensatori** seria el motivat fonamentalment pel desig de demostrar a la víctima la seva competència sexual, en un intent de compensar la seva falta d'adequació per a una vida socialment ajustada.

3) El **violador sexual agressiu** hauria d'infligir dany físic per sentir excitació sexual, i s'assemblaria al categoritzat com a violador hostil en una tipologia prèvia de Groth.

4) El **violador impulsiu**, l'acció delictiva del qual és el resultat d'aprofitar "una bona oportunitat", usualment present en el transcurs d'altres fets delictius com el robatori (Pedneault, Harris i Knight, 2012).

Ronald Holmes (1989) va completar, amb tècniques d'entrevista, una de les tipologies desenvolupades anteriorment per Knight i Prentky (1987), en la qual es diferenciaven **quatre tipus bàsics d'agressors**, una mica diferents dels anteriors:

1) El **violador d'afirmació de poder** es correspondria essencialment amb el **compensatori** precedent, i seria el menys violent dels violadors, i també el menys competent des del punt de vista social. D'un nivell acadèmic baix, tendiria a restar solter i a viure més temps amb els seus pares. Tindria pocs amics,

no tindria parella sexual, i usualment seria una persona passiva. Seria assidu de les botigues on es ven material pornogràfic, i podria presentar altres desviacions sexuals com travestisme, exhibicionisme, fetitxisme o voyeurisme. Pel que fa al procés de violació, la motivació seria bàsicament sexual, buscant elevar la seva autoestima. La seva agressió sexual seria una materialització de les seves fantasies, i actuaria amb la idea que les seves víctimes realment gaudeixen de la relació sexual, raó per la qual pot conservar un diari de les seves accions. Aquestes poden continuar periòdicament fins a ser detingut.

2) El **violador per venjança** estaria més mogut per un intent de rescabalar-se, mitjançant l'agressió, de totes les injustícies, reals o imaginàries, que ha patit en la vida. Encara que es pugui considerar socialment competent, la seva infància hauria estat complicada, amb episodis habituals de maltractaments, separació dels pares, etc. La percepció d'ell mateix seria la de "mascle" i atlètic, i és freqüent que estigui casat i sigui descrit pels amics com a impulsiu i violent. En general, la violació és el resultat d'una discussió anterior amb una dona significativa en la seva vida, com la mare o l'esposa, i es produeix de manera impremeditada i amb la finalitat de fer mal a la víctima.

3) El **violador depredador** intentaria expressar en l'agressió la seva virilitat. La seva infància s'assemblaria a la del violador per venjança, però la seva vida familiar actual seria més conflictiva que la d'aquest. Tendria a vestir de manera cridanera i a freqüentar locals d'exhibició sexual o prostitució. La víctima podria ser atzarosa o oportunista. Empraria la violència convenient per a dominar-la, i la podria sotmetre a múltiples agressions. L'agressió és un acte de depredació, la violència de la qual pot augmentar amb el temps.

4) Finalment, el **violador sàdic** pretendria expressar les seves fantasies agressives i sexuals, de les quals hauria donat mostres en l'adolescència o joventut. Es tractaria d'una persona intel·ligent, que planificaria atacs amb cura i adreçaria l'agressió a gaudir horroritzant la víctima, per la qual cosa pot utilitzar una parafernàlia variada i rituals d'agressió. La violència tendria a incrementar-se amb el temps, amb risc que es produeixi algun assassinat o que l'individu es converteixi en un assassí en sèrie. En aquest cas caldria explorar un possible perfil psicopàtic.

Scully (1990) també va efectuar una **classificació de les motivacions típiques** manifestades per una mostra de 114 violadors, als quals es va entrevistar utilitzant la tècnica d'entrevista profunda, en les categories següents:

1) Per a un grup, la violació hauria satisfet el seu **desig de venjança o càstig** (directament contra la víctima o contra altres persones).

2) Per a uns altres, la violació hauria estat un valor afegit, en cert grau accidental, amb motiu de la comissió d'altres delictes com robatoris.

3) La violació va ser una manera d'aconseguir el contacte sexual quan la víctima s'hi havia negat.

4) Per a alguns, la violació havia estat una oportunitat de gaudir de poder, del control absolut sobre el cos d'una dona.

5) Aquells per a qui la violació havia constituït una mena d'activitat recreativa i d'aventura.

Activitat

Considerem les tipologies de violadors de Cohen i altres, de Holmes, de Groth, Burgess i Holmsstrom i de Scully (totes recollides en aquesta lliçó), classifiqueu el subjecte del cas proposat en el tipus bàsic més convenient i justifiqueu en què es basa la vostra assignació.

4.2. Especialització o versatilitat delictiva dels agressors sexuals?

Més amunt s'ha comentat que la majoria dels agressors sexuals són versàtils, o generalistes, encara que d'altres són especialitzats. En tot cas, Butler i Seto (2002) consideren important atendre particularment aquest aspecte, la versatilitat o especialització delictiva dels agressors sexuals. Comparant els agressors únicament sexuals, és a dir, especialitzats, amb els que, a més del delictes sexual, havien comès altres tipus de delictes, van trobar que **els especialitzats havien tingut menys problemes conductuals en la infància, i presentaven un ajust psicològic millor, actituds més prosocials, i menys risc de delinquir** (Redondo i altres, 2012). Des d'una perspectiva preventiva, que es veurà amb deteniment en el mòdul següent, els agressors sexuals especialitzats probablement requeriran una intervenció més específica i dirigida a la desviació sexual en si mateixa, mentre que els delinqüents generalistes necessitaran una intervenció més àmplia i diversificada, que atengui diferents problemàtiques conductuals, de valors i actituds prodelictives genèriques, i un risc global més elevat de reincidència (Craig, 2010; Vess i Skelton, 2010; Wolf, 2009).

En termes generals, els abusadors sexuals de menors tendeixen a ser infractors especialitzats, mentre que els agressors i violadors serien més probablement generalistes o versàtils.

Alguns estudis que han comparat agressors amb abusadors posen en relleu algunes diferències entre ells, com per exemple que els abusadors mostren un comportament social més inadequat, socialment estan més aïllats i, a més, han patit abusos sexuals amb més freqüència. Una altra diferència és que els abusadors mostrarien en general una internalització major dels factors associats al seu comportament infractor que els violadors, la conducta antisocial dels quals estaria més condicionada per elements externs, com poden ser la influència d'amics o la disponibilitat d'oportunitats.

4.3. Agressors sexuals i delinqüents no sexuals

D'altra banda, en una revisió de Van Wijk i altres (2006) sobre disset estudis publicats entre 1995 i 2005, sobre les possibles similituds i diferències entre infractors sexuals i no sexuals, **els agressors sexuals presentaven en efecte una internalització més gran de la problemàtica delictiva que els no sexuals**. Així mateix, com s'ha dit, aquesta característica prevalia més en abusadors. D'altra banda, els agressors sexuals especialitzats tenien altres problemes de conducta amb menys freqüència que els delinqüents més generalistes. Els delinqüents sexuals amb delictes menys greus presentaven nivells més baixos de tendència antisocial que els que havien comès delictes més severos, la tendència antisocial dels quals era més elevada i manifestaven un rang més ampli de conductes infractores de tipus no sexual (Loeber i Farrington, 1998).

Paral·lelament, els agressors sexuals manifestaven més problemes per a la comunicació amb altres persones que els infractors no sexuals. Diversos estudis han evidenciat que efectivament **l'aïllament social** és una característica distintiva de molts abusadors sexuals (Ford i Linney, 1995; Hendriks i Bijleveld, 2004; Katz, 1990; Salat, 2009; Van Wijk, 1999).

Una altra troballa important dels estudis d'aquesta revisió és que els agressors sexuals acostumen a haver patit més abusos sexuals en la infància que els agressors no sexuals (Barbaree i Lagton, 2006; Hendriks i Bijleveld, 2004). Encara que no tots els agressors sexuals presenten una història infantil d'abusos sexuals, ni menys encara tots els joves que van patir abús sexual infantil s'han acabat transformant en agressors sexuals (Becker i Hunter, 1997).

Els resultats menys consistents d'aquesta revisió (és a dir, els referits als factors que no s'associen diferencialment a agressors sexuals o a delinqüents generalistes) fan referència fonamentalment a elements de tipus sociodemogràfic com l'edat, les característiques familiars, especialment pel que fa a l'estil educatiu utilitzat pels pares (Erickson, 2009; Henggeler, 1989; Magnelli, 2003; Mitchell, 2009), al funcionament neurològic i intel·lectual dels joves (Blanchard, Cantor i Robichaud, 2006), i a les seves actituds antisocials (Baker i altres, 2003; Zankman i Bonomo, 2004).

4.4. Abusadors sexuals o pedòfils?

Una altra qüestió important, en aquest cas en relació amb els individus que abusen de menors, és si els abusadors de menors es poden considerar en general pedòfils o no (Echeburúa i Redondo, 2010).

La **pedofília**, referida als que s'han denominat **abusadors primaris** o **preferencials**, seria un trastorn psicopatològic, en el marc de les parafílies, caracteritzat per una forta excitació i plaer sexual derivats d'activitats o fantasies sexuals repetides o exclusives amb menors prepúbere (en general, de vuit a dotze anys), generalment nenes, encara que també nens. Per la seva banda, l'**abús**

sexual infantil tindria un significat conceptual més ampli, que també inclou individus que són **abusadors secundaris** o **situacionals**, és a dir, que, encara que poden tenir una orientació sexual en general dirigida cap a persones adultes, poden abusar d'algun menor en situacions particulars d'aïllament, estrès o ira (Seto, 2012).

Aquesta diferenciació s'especifica en la **taula 1**:

	Secundari o situacional	Primari o preferencial
Etiologia	<ul style="list-style-type: none"> • Solitud • Estrès (conjugal, familiar, laboral, etc.) 	<ul style="list-style-type: none"> • Orientació sexual dirigida preferentment cap a nens
Execució de la conducta	<ul style="list-style-type: none"> • Episòdica • Impulsiva 	<ul style="list-style-type: none"> • Persistent • Compulsiva • Premeditada
Percepció de la conducta	<ul style="list-style-type: none"> • Anòmala 	<ul style="list-style-type: none"> • Apropiada sexualment
Distorsions cognitives		<ul style="list-style-type: none"> • Atribució de la conducta a la "seducció" dels nens • Mera mostra d'afecte • Caràcter inofensiu dels contactes sexuals
Davant el tractament	<ul style="list-style-type: none"> • Bona resposta 	<ul style="list-style-type: none"> • Falta de reconeixement del problema • Recaigudes freqüents

Font: Echeburúa i Guerricaechevarría (2000)

Els abusadors sexuals **primaris**, o preferents, són individus l'orientació sexual dels quals es dirigeix específicament cap a infants, en general no mostren interès pels adults (la qual cosa els pot comportar un aïllament general important), i presenten fortes fantasies sexuals pedofíliques. Solen emprar algunes estratègies de seducció, com una irradiació especial de simpatia amb els menors, realització de certs comportaments infantils o juvenils, regals, etc., a més d'implicar-se de vegades en activitats laborals, esportives o d'oci que comportin proximitat amb menors. Mostren fortes distorsions i, sovint, una falta de reconeixement del problema.

L'etiologia d'aquesta parafília es pot trobar vinculada a situacions d'abús patides en la infància, a una educació extremadament rígida en relació amb la sexualitat, a sentiments d'inferioritat, a manca d'empatia, a errors en els mecanismes d'inhibició o control de la pròpia conducta, o a una greu dificultat per aconseguir interaccions sexuals amb adults. Posteriorment, l'ús de fantasies pedofíliques en el marc de la masturbació propendrà a consolidar i mantenir, mitjançant un procés de condicionament clàssic o associatiu, la preferència sexual pels menors.

Cas

En Ramón, de trenta-cinc anys, està casat i té un fill de vuit anys. Reconeix abusos sexuals a la seva neboda de sis anys i al seu fill de vuit. Segons en Ramón, els episodis d'abús van començar fa més d'un any i s'han donat, en els dos casos, en quatre o cinc ocasions. Van tenir lloc al seu domicili i van consistir en carícies als genitals de les víctimes, de durada imprecisa, durant les quals se sentia excitat. Algunes vegades es va arribar a masturbar davant dels menors, encara que sosté que, d'això, la neboda no se n'assabentava. No creu que, en el cas del fill, aquest se sentís molest ("no li feia mal"), encara que la nena ho podia "notar més". En Ramón ha tingut en el passat experiències sexuals molt variades: amb dones, amb homes i amb un gos (el gos li va fer una fel·lació). Segons explica, de molt petit va patir abusos sexuals en dues ocasions. D'altra banda, es masturba amb fantasies relacionades amb menors, principalment amb la neboda. Així mateix són freqüents les fantasies homosexuals. Ell creu que no té ben definida la seva orientació sexual. L'exciten les relacions sexuals amb animals, amb dibuixos de nens, amb el terapeuta, etc.

En Ramón no considera que sigui inadequat tenir relacions sexuals amb menors, ja que quan ell les va tenir en la infància, no el van traumatitzar i fins i tot li van ser plaents.

Font: Echeburúa i Redondo (2010)

Els abusadors sexuals **secundaris** o situacionals mantenen generalment relacions sexuals amb adults, encara que en el curs d'aquestes poden experimentar alteracions (falta de desig, tensió, conflicte, impotència, etc.) que contribueixin a reorientar el seu interès, encara que sigui esporàdicament o en situacions de desinhibició (per exemple, a partir d'haver consumit alcohol), cap als menors. Així i tot, tendeixen a percebre aquestes conductes com a anòmales, i a sentir-se avergonyits i culpables amb més facilitat que en el cas de l'abusador primari.

Cas

En Manolo, de cinquanta anys, està casat i té dues filles, de vint-i-dos i de quinze anys. Reconeix abusos sexuals a la filla petita des de fa aproximadament dos anys. Els episodis d'abús s'han donat al domicili familiar, amb una freqüència elevada, i han consistit en tocaments i masturbació amb el dit. La nena li demanava sovint que li fes massatges i ell hi accedia. Mentre els hi feia, li tocava els pits, la panxa i l'esquena; en una ocasió fins i tot li va arribar a acariciar els genitals. Si es negava a fer-los-hi, la nena plorava o s'enfadava. Després dels abusos, en Manolo se sentia culpable i avergonyit. Reconeix que el que passava no era correcte i que ell no es va saber adonar dels límits.

D'altra banda, les relacions sexuals amb la dona no són del tot satisfactòries. A més, des que ella va tenir la menopausa, la freqüència de contactes és molt baixa. A més a més, la història sexual d'en Manolo no recull altres experiències sexuals desviades ni ha tingut mai un interès homosexual. Insisteix que ell necessita que hi hagi afecte per a poder tenir relacions sexuals. Les fantasies durant la masturbació fan referència a pel·lícules o a imatges eròtiques amb dones adultes. Mai no ha tingut fantasies sexuals amb nenes en general ni amb la filla en particular.

Font: Echeburúa i Redondo (2010)

Activitat

Com s'ha pogut veure en l'apartat anterior, abusadors de menors i pedòfils presenten diferències quant a diversos aspectes i característiques relacionades amb la conducta sexual desviada. Una de les diferències que s'ha constatat fa referència a la resposta diferencial al tractament.

L'exercici consisteix a oferir una explicació sobre les diferències que poden afectar els resultats de la intervenció, i proposar (amb vista de les diferències abans esmentades) respostes que poden afavorir resultats millors en la intervenció.

5. Model integrador de Marshall i Barbaree

Marshall i Barbaree (1989) van proposar un model comprensiu de la violació i l'abús sexual d'infants, que recull i integra els aspectes més rellevants de la investigació en aquest àmbit i de les teories anteriors (vegeu també Marshall i Marshall, 2002, i Redondo, 2002). Aquest model incorpora **set grans parcel·les d'anàlisi** que poden contribuir a l'agressió sexual i, per això, s'haurien de considerar en cada cas:

1) **Elements biològics.** En la nostra constitució biològica hi ha dos elements que tenen rellevància per a comprendre l'agressió sexual. El primer resideix en la semblança dels mediadors neuronals i hormonals responsables de la conducta sexual i de l'agressiva; això és, els homes s'han d'enfrontar a la difícil tasca d'aprendre, especialment durant el període de la pubertat, a inhibir l'agressió dins d'un context sexual. En els mecanismes biològics implicats en l'agressió i també en el comportament sexual dels homes té un paper decisiu la **testosterona**. El segon fet biològic rellevant per al nostre tema és la relativa inespecificitat de l'impuls sexual innat, que obliga a aprendre a seleccionar les parelles sexuals apropiades, la qual cosa en el cas dels adults sempre ha d'implicar un altre adult que consenti la relació sexual.

2) **Fracàs de la inhibició.** Què és el que faria que determinats subjectes sucumbeixin davant determinades oportunitats delictives i fins i tot les busquin, mentre que d'altres no? Per als autors d'aquest model teòric, la resposta es troba en la investigació bàsica de la psicologia criminal, en què es revelen una sèrie de factors que expliquen l'aprenentatge inhibitori més reduït dels violadors: models educatius patèrns pobres, disciplina severa i inconsistent, pares agressius i alcohòlics, abús físic i sexual patit en la infantesa, etc.

3) **Actituds socioculturals.** Els joves que han viscut una infància deficient s'han d'enfrontar, a més, a normes culturals que donen suport a la violència com un canal adequat d'expressió. Com afirma Sanday (1981), els estudis transculturals indiquen que les societats facilitadores de la violència i de les actituds negatives envers les dones tenen les taxes més altes de violació. Els estudis de Burt (1980), i de Pascual, Pulido, Arcos i Garrido (1989) van evidenciar la vinculació entre les actituds proclius a la violència contra la dona i el sosteniment dels anomenats *mites* de la violació (en els quals s'imagina la dona "demanant" ser violada i gaudint amb això).

4) **Pornografia.** L'exposició a la pornografia pot desinhibir, en individus motivats per a una agressió sexual, l'activitat que condueix a la violació. Encara que no tots els delinqüents sexuals empenen material pornogràfic per a instigar les seves agressions, és molt probable que els joves que han patit una socialització deficient siguin menys resistents als seus efectes, especialment si considerem

que un dels missatges més importants transmesos pels “guions” d’aquest entreteniment és el d’atorgar un cert sentit de poder i de domini sobre dones febles i desitjoses. En el cas dels adults que abusen sexualment dels infants, la investigació revela que en la infància molts d’ells, a més d’haver estat víctimes al seu torn d’abús sexual, van ser exposats a la pornografia perquè se suscités el seu interès sexual en benefici de l’agressor (Marshall i Barbaree, 1989).

5) Circumstàncies properes. Fa referència als elements previs que s’associen sovint a l’agressió sexual, com una intoxicació etílica, una reacció de còlera (els dos aspectes, a més, poden desinhibir el desig sexual d’homes normals), el sosteniment perllongat d’una situació d’estrès o una activació sexual prèvia.

6) Distorsions cognitives. Ajuden a superar els controls interns de l’agressió sexual. Per exemple, el pare que abusa de la filla pot pensar que l’està educant sobre la sexualitat, i el violador de dones percebrà la víctima com a desitjosa de ser violada encara que “fingeixi el contrari”.

7) Circumstàncies oportunes. Fa referència a la disponibilitat d’una dona o d’un infant que pugui ser un objectiu delictiu atractiu i fàcil, sense riscos evidents de detecció o càstig.

Una vegada que s’han produït les primeres agressions, Marshall i Barbaree suggereixen que els delictes següents es cometem amb més facilitat, especialment si les experiències de l’individu han estat reforçants i no hi ha hagut càstig. Igualment és important assenyalar que s’aniria operant un procés creixent de desensibilització, la qual cosa es podria traduir en una major exhibició de violència davant la víctima.

Desenvolupament de la delinqüència sexual: suma de factors

- 1) L’home està biològicament preparat per a l’agressió. Els centres reguladors de l’agressió i de la sexualitat són similars.
- 2) Algunes persones en situacions de vulnerabilitat, no aprenen a inhibir l’agressió en contextos sexuals durant el seu desenvolupament.
- 3) La vulnerabilitat pot ser deguda a estils negatius de relació paterno-filial i a experiències traumàtiques. Es caracteritza per un desenvolupament emocional i de les relacions interpersonals deficitaris.
- 4) Algunes persones poden utilitzar el sexe com a manera de superar estats emocionals negatius.
- 5) Les persones vulnerables ho són, amplificadament també, a l’exposició a determinades creences socials i a la pornografia.

6) Aquesta exposició els crea un univers de fantasia que tendeix a satisfer les necessitats emocionals i sexuals del subjecte. La masturbació amb fantasies desviades reforça la tendència al sexe abusiu del subjecte.

7) Perquè un subjecte predisposat arribi a cometre un acte abusiu és necessari que es donin les circumstàncies següents:

- Circumstàncies properes facilitadores: estats emocionals alterats
- Circumstàncies desinhibidores: alcohol, pensaments distorsionats
- Circumstàncies d'oportunitat: ocasió fortuïta

Font: elaboració pròpia

Estudi d'un cas

Durant el temps que vaig estar separat de la meva exdona, a la meva germana petita, quatre anys més jove que jo, li van diagnosticar un càncer en estat avançat, tenia trenta-set anys. En aquells dies de trencament amb la meva ex, amb tot el que implica una separació –canvi de manera de viure–, trobes a faltar els teus quan arribes a casa, i la lluita amb els advocats per a aconseguir el màxim del que creus que et pertany –gairebé tot– em vaig sentir desafortunat i desgraciat, hauria canviat la meva vida per la de la meva germana. Ella tenia un marit que l'estimava, una filla que era fabulosa en tots els sentits i una bona posició social.

Després de dir-nos de tot, vaig decidir tornar amb la meva exdona, només pels fills, els dos petits ho passaven malament i volien que tornéssim a estar junts. Vaig donar explicacions als amics i a la meva família, ja que feia poc l'havia deixat com un drap brut. En aquells moments pensava que havia de recuperar el que era meu i no deixar els fills amb ella, em sentia sense forces o ganes, als meus quaranta-dos anys, de tornar a començar de nou i perdre el que tenia.

Crec que va ser premeditat, sempre havia sortit airós amb les dones, les feia anar com volia, les deixava i podia tornar-hi quan em venia de gust. Els dos fills petits sentien bogeria pel seu pare, era la filla gran la que havia de posar de part meva. Un matí, estant sol al llit, la nena va venir a veure la televisió i ens vam abraçar, com moltes altres vegades havia passat, però aquell dia la cosa va anar a més, li vaig tocar els pits i després la vagina, la volia fer gaudir com hauria fet amb una altra dona; cada vegada que va venir i vam estar sols ho vaig repetir, altres vegades érem quatre al llit, ja que també venien els seus germans per veure dibuixos animats, llavors no passava res. No va passar gaires vegades, tres o quatre, creia que li agradava, fins al dia que em va dir que no ho volia fer més, ja que no estava bé i se sentia malament amb la seva mare.

Font: elaboració pròpia

Activitat

Identifiqueu els diferents components del model integrador de Marshall i Barbaree que es troben en el cas exposat.

6. Predicció de la reincidència sexual

Els **delinqüents sexuals mostren una reincidència oficial** (és a dir, segons dades conegudes) **reduïda** (Lösel, 2002; Lösel i Schmucker, 2005; Waite, Keller i altres, 2005; Vess i Skelton, 2010; Worling i Langström, 2006), d'entre el **20% i el 30%**, és a dir més baixa que la dels delinqüents contra la propietat i altres categories de delinqüents no sexuals (que és de prop del 50%).

Tanmateix, això no és així en el cas dels **delinqüents sexuals persistents**, entre els quals els percentatges de reincidència en diferents estudis se situen en un rang d'entre el **35% i el 75%** (Lösel, 2002; Marshall i altres, 1991; Redondo, 2002). Això significa que, més enllà de les taxes globals de reincidència, els delinqüents sexuals presenten una gran variabilitat en les seves incidències delictives específiques, amb una majoria que o no comet més delictes o comet molt pocs nous delictes, i un grup reduït de subjectes amb un grau de reincidència elevat. En general, mostren un risc més elevat de reincidència els infractors sexuals extrafamiliars que els intrafamiliars (Hendriks i Bijleveld, 2008). Molts dels abusadors o agressors sexuals que reincideixen ho fan relativament aviat, al llarg del període de dos a tres anys següents d'haver complert una pena privativa de llibertat.

Per tant, les tasques de **predicció de risc** han de tenir en compte la gravetat i la freqüència de les agressions sexuals que s'han produït en la carrera delictiva dels subjectes. En concret, Groth i altres (1981) diuen que la presència dels indicadors següents estaria associada a un risc més elevat de reincidència sexual, i per tant, desaconsellen el tractament en la comunitat dels subjectes que els manifesten:

- a) El delicte va incloure violència i va posar la víctima en risc físic.
- b) Hi va haver accions excèntriques que constituïen rituals.
- c) Ja havia estat reincident.
- d) Hi ha evidències d'una psicopatologia.
- e) El subjecte no reconeix el delicte (el racionalitza) i no està motivat per al tractament.
- f) Té uns recursos personals deficients (això és, mostra greus dèficits socials i un aïllament excessiu, o pobresa extrema).

L'avaluació del risc s'hauria de fixar especialment en les àrees que segueixen. En primer lloc, es tracta d'establir la **naturalesa del delicte**: va ser el delicte un reflex d'una desviació sexual, un exemple d'explotació/dominació d'una altra persona, o una falta d'inhibició davant un factor precipitant determinat? Groth i Loredó (1981) suggereixen que s'explorin les vuit àrees següents: diferència d'edat entre la víctima i el delinqüent; relació social entre tots dos; tipus d'agressió/activitat sexual; extensió de la persuasió, amenaça o coacció per aconseguir el contacte sexual; persistència –freqüència– de l'activitat sexual; evidència de progressió en la gravetat i freqüència de la història d'agressió sexual del subjecte; naturalesa de les fantasies que precedeixen o acompanyen l'atac; vulnerabilitat de la víctima.

En aquest punt cobra especial importància l'estudi de les **distorsions cognitives del delinqüent**, que li facilitarien traslladar les fantasies a l'acció i perpetuar la conducta desviada.

També és important estudiar la **història sexual de l'agressor**: les experiències, el coneixement sobre la sexualitat, i l'avaluació de les preferències sexuals, això és, l'orientació sexual (homes/dones, nens/adults).

De nou, resulta més comprensiva l'avaluació que proposen Marshall i Barbaree (1989), els quals destaquen els focus d'avaluació següents:

1) Conducta sexual. Comprèn les preferències sexuals desviades i el funcionament sexual. Aquests autors comenten com n'és de comú trobar una relació sexual molt deficient entre l'agressor i les parelles que té.

2) Funcionament social. Malgrat que molts violadors no sembla que tinguin deficiències en les habilitats conversacionals, sí que resulta transcendental incloure en l'avaluació aquestes i altres habilitats variades socials i de vida (*living skills*), com l'empatia, l'assertivitat, l'ansietat social, les habilitats de relació i ajust conjugal, el control de la ira, la solució de problemes socials i l'autoestima. Aquests factors de competència social es consideren importants en la gènesi de la delinqüència sexual, però potser encara resulten més rellevants en el seu manteniment, ja que aquesta incompetència impedirà a l'agressor establir relacions satisfactòries amb adults i, a més, li provocarà diferents problemes en la vida, els quals al seu torn poden disparar l'agressió sexual.

3) Distorsions cognitives. Com s'ha apuntat més amunt, les actituds negatives envers les dones caracteritzen el sistema de creences dels violadors, mentre que els que abusen dels nens mantenen unes actituds envers la relació sexual que els permeten racionalitzar la conducta, quan no jutgen els nens/víctimes de provocadors.

L'estudi de Redondo i altres (2005) sobre una mostra de 123 agressors sexuals condemnats a privació de llibertat, que ja s'ha esmentat, va tenir com a objectiu principal analitzar les diferències (en un ampli conjunt de variables demogràfiques, de carrera delictiva i de clíniques de risc) entre agressors sexuals no reincidents i reincidents. Aquesta anàlisi va permetre establir, des d'una perspectiva empírica, els que podrien ser els "perfils" més típics dels agressors sexuals no reincidents i reincidents. Es presenten en la taula 2:

Taula 2. Perfils descriptius dels agressors sexuals no reincidents i reincidents

Perfil dels no reincidents	Perfil dels reincidents
Van cometre el primer delictes sexual condemnat prop dels 34 anys.	Van cometre el primer delictes sexual condemnat cap als 25 anys.
Han estat condemnats per 1-2 delictes sexuals i 3 delictes en total.	Han estat condemnats per 4 delictes sexuals i uns 7 en total.
La seva carrera criminal prèvia ha durat prop de 3 anys.	La carrera criminal prèvia ha durat prop de 9 anys.
3/4 parts han ingressat una sola vegada a la presó i han estat reclosos durant 5,5 anys.	Han ingressat diverses vegades a la presó i han estat reclosos durant 8 anys.
Surten grans de la presó, quan tenen prop de 40 anys.	Surten més joves de la presó, quan tenen prop de 33 anys.
La majoria han tingut trajectòries laborals estables.	Més de la meitat ha tingut trajectòries laborals inestables.
Prop del 60% tenen fills.	Menys del 40% té fills.
Solen abusar de l'alcohol.	Solen abusar de l'alcohol, però 1/3 consumeixen preferentment altres drogues.
Les seves víctimes han estat tant noies grans com menors de 14 anys, i en la meitat dels casos conegudes.	Les víctimes són noies més grans de 14 anys desconegudes.
Psicopatia (PCL): 1/5 part puntuen en el factor II (conducta antisocial) i un 3,7% tenen un perfil psicopàtic.	Psicopatia: més d'1/2 puntuen en el factor II (conducta antisocial) i un 38,5% tenen un perfil psicopàtic.
Risc: puntuen més baix en tots els ítems: <ul style="list-style-type: none"> • Víctimes diferents • Parafílies • Recursos personals pobres • Excitabilitat sexual desviada • Estil de vida inestable 	Risc: puntuen més alt en tots els ítems: <ul style="list-style-type: none"> • Víctimes diferents • Parafílies • Recursos personals pobres • Excitabilitat sexual desviada • Estil de vida inestable
La puntuació total de risc és de 13,19.	La puntuació total de risc és de 45,07.
El 46,5% ha rebut tractament.	El 14,3% ha rebut tractament.

Font: Redondo i altres (2005)

Finalment, algun estudi ha trobat que el risc de reincidència sexual violenta, particularment per al cas dels joves, s'associa a factors com la desatenció paterna, la baixa qualitat de les relacions amb els amics, el fet que els delictes previs hagin tingut un caire oportunista, o bé el fet que el subjecte pertanyi a una ètnia minoritària (Hendriks i Bijleveld, 2008).

Així doncs, entre les **característiques que distingeixen els subjectes reincidents dels no reincidents** hi ha una sèrie àmplia de factors de risc estàtics, o immodificables, que constitueixen aspectes de la pròpia individualitat (per exemple, edat més jove, perfil psicopàtic molt marcat, alta excitabilitat sexu-

al) o de la seva experiència passada (per exemple, carrera criminal més llarga, trajectòries laborals inestables, perfil de víctimes desconegudes) (Abbey, Wegner, Pierce i Jackques-Tiura, 2012). Al costat de tots aquests factors essencialment estàtics, també es constata una diferència rellevant entre el grup dels no reincidents i el grup dels reincidents quant al percentatge que havia rebut tractament o no. Aquesta diferència apunta a una sèrie de factors dinàmics que, com les habilitats de comunicació, el desenvolupament emocional o l'empatia, constitueixen objectius del tractament aplicat als agressors sexuals. Gairebé la meitat dels que no van reincidir (46,5%) havia seguit el tractament, mentre que només l'havia seguit el 14,3% dels que van reincidir.

En el mòdul següent es parlarà esment, precisament, a les mesures més eficaces que es poden utilitzar per a prevenir la delinqüència sexual i el tractament dels agressors sexuals.

Exercicis d'autoavaluació

1. Segons la diferenciació establerta per Echeburúa i Guerricaechevarría (2000), els abusadors primaris es diferenciarien dels secundaris en el següent:

- a) Els primaris són subjectes que contacten sexualment amb els menors de forma aïllada, mentre que els secundaris presentarien una orientació sexual dirigida al contacte amb menors.
- b) Els secundaris presenten més distorsions cognitives que els primaris.
- c) Els secundaris no presenten sentiments reals de culpa o vergonya, mentre que els primaris sí.

2. Segons el model integrador de Marshall i Barbaree (1989), l'antecedent proximal a l'agressió sexual és...

- a) associació repetida de fantasies desviades i conductes masturbatòries.
- b) haver estat víctima d'abusos durant la infància.
- c) oportunitat de cometre el delictes.
- d) consum d'alcohol.

3. L'anàlisi funcional de la conducta posa en relació les diverses magnituds d'aquesta conducta o problema...

- a) amb els recursos disponibles i les limitacions per a solucionar-ho.
- b) amb les entrevistes i qüestionaris aplicats per a indagar-ho.
- c) amb la por al delictes i la preocupació política sobre aquest tema.

4. Segons Groth i altres (1981), quins factors estarien associats a un risc més elevat de reincidència sexual?

- a) Ús de violència en el delictes, presència de conductes rituals, no reconeixement del delictes i presència de recursos personals deficients.
- b) Inici precoç en l'activitat delictiva, haver estat víctima de maltractaments en la infància, presència d'un trastorn antisocial de la personalitat i poca capacitat per a la resolució alternativa de conflictes.
- c) Presència de trets psicopàtics, haver fracassat en tractaments anteriors, presentar antecedents per delictes de diferent tipologia.
- d) Presència de rigidesa cognitiva, víctimes menors de catorze anys, gran capacitat laboral i presència de distorsions cognitives.

Solucionari

Exercicis d'autoavaluació

1. b

2. c

3. b

4. a

Bibliografia

Lectures recomanades

Garrido, V. (2002). "La literatura y el cine: ¿Pueden alentar la psicopatía y el sadismo sexual?" A: S. Redondo (coord.). *Delincuencia sexual y sociedad* (pàg. 271-298). Barcelona: Ariel.

Garrido, V.; Stangeland, P.; Redondo, S. (2006). "El aprendizaje de la delincuencia". A: *Principios de criminología* (3a. ed., pàg. 354-383). València: Tirant lo Blanch.

Marshall, W.; Marshall, L. (2001). "¿Cómo llega alguien a convertirse en un delincuente sexual?" A: S. Redondo (coord.). *Delincuencia sexual y sociedad* (pàg. 235-250). Barcelona: Ariel.

Pérez Sánchez, J. (2002). "Bases biológicas de la agresión sexual". A: S. Redondo (coord.). *Delincuencia sexual y sociedad* (pàg. 221-233). Barcelona: Ariel.

Redondo, S. (2008). *Manual para el tratamiento psicológico de los delincuentes* (cap. 4, epígrafs 4.2.1 i 4.2.2. sobre anàlisi topogràfica i anàlisi funcional de la conducta delictiva). Madrid: Pirámide.

Terradas, I. (2002). "Legitimaciones históricas de la violación". A: S. Redondo (coord.). *Delincuencia sexual y sociedad* (pàg. 87-103). Barcelona: Ariel.

Obras de referència recomanades

Echeburúa, E.; Redondo, S. (2010). *¿Por qué víctima es femenino y agresor masculino? La violencia contra la pareja y las agresiones sexuales*. Madrid: Pirámide.

Marshall, W. L. (2001). *Agresores sexuales*. Barcelona: Ariel.

Tobeña, A. (2003). *Anatomía de la agresividad humana*. Barcelona: Nueva Galaxia Gutemberg.

